

Творча та інтелектуальна обдарованість у структурі особистості професіонала

Валентин МОЛЯКО,

доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Розроблення психолого-педагогічної концепції виявлення і підтримки обдарованих дітей передбачає, зокрема, проектування загальних положень її психологічної складової, аналіз питань творчої та інтелектуальної обдарованості в структурі особистості професіонала, що мають бути важливими орієнтирами у розв'язуванні проблеми розвитку обдарованості, формування у дітей відповідних умінь, стратегій діяльності.

Проблемі особистості приділяється велика увага в науковій літературі. Є багато концепцій особистості, різних підходів до її визначення (праці К.К. Платонова, Б.Г. Ананьєва, А.В. Петровського та ін.), тому ми дуже коротко зупинимось на тих характеристиках, які видаються найбільш суттєвими в контексті нашого загального аналізу, спрямованого насамперед на висвітлення питань формування професіонала, особливостей його діяльності і, зокрема, на розроблення, принаймні, проекту концепції психологічного проектування професіонала. Цей останній аспект є одним з найменш реалізованих, що пов'язано зі значними труднощами.

Передусім варто зазначити, що вивчення проблеми особистості дало певні підстави для впровадження так званого особистісного підходу, який, за словами К.К. Платонова, реалізується на основі індивідуального підходу до людини як особистості, розуміння її як відображальної системи, яка визначає всі інші психічні явища.

У зв'язку з цим виникає просте, але принципове запитання: якщо дотримуватися визначення особистісного підходу, яке дає К.К. Платонов, то стає незрозуміло, чим він відрізняється від індивідуального? Тим більше, що автор фактично міняє місцями у наведеному визначенні поняття індивідуального та особистісного підходу. Не вдаючись до подальшої полеміки, наведемо визначення Л.І. Анциферової. На її думку, особистість – це спосіб буття людини в суспільстві, в конкретно-історичних умовах, це індивідуальна форма існування та розвитку соціальних зв'язків і відношень; людина може брати участь у суспільному житті як особистість, і в цій якості вона самостійно прокладає свій унікальний, індивідуальний шлях у часово-просторовому континуумі своєї епохи, і значущість її визначається тим, наскільки широкій сфері свого континууму вона передредає індивідуально-особистісний «рух».

І в першому, і в другому визначеннях (а точніше – спробах окреслити сутнісну функцію особистості) ми бачимо певну суперечність, яка полягає в масштабах окреслення особистості, у взаємозв'язку між поняттями особистості та індивідуальності. Важливою є також думка про те, що особистість – це або унікальне явище (виразніше у визначенні Л.І. Анциферової), або ж це, фактично, майже кожен індивід (більш чітко це проглядається у формулюванні К.К. Платонова). Тут можна пригадати й відомі слова С.Л. Рубінштейна про масштабність особистості, який пов'язував цю масштабність насамперед з тими цілями, які суб'єкт (особистість) ставить перед собою.

В науково-побутовому плані особистістю часто називають людину, яка є оригінальною, має свою «філософію», вирізняється підвищеним рівнем активності, вольовими, інтелектуальними якостями. Нерідко це збігається з поняттям лідера, а іноді – з поняттям людини, зосередженої на конкретній суттєвій проблемі, яку вона намагається розв'язувати упродовж тривалого часу, долаючи різні труднощі та досягаючи успіху (щоправда, успіх тут може розумітись у досить широкому діапазоні).

На нашу думку, на сучасному етапі розвитку науки варто обережніше підходити до питання особистості, беручи до уваги не тільки розмитість багатьох визначень, а й саму її сутнісну ознаку. Тому ми більш схильні говорити про особистість як про творчу людину, основною формою діяльності якої (у тих чи інших межах) є саме творча діяльність. Стисло можна сказати, що особистість – це людина, котра має творчі здібності, певний потенціал, які може реалізовувати в тих чи інших межах.

А тепер розглянемо поняття «особистість професіонала». Які основні його складові? Як впливає з аналізу різних поглядів на це питання, у загальній інтегративній схемі це будуть знання, вміння,

навички, мотиви, любов до своєї професійної діяльності, готовність виконувати роботу не тільки в комфортних, але і в ускладнених умовах, зрештою – майстерність, наявність індивідуального стилю діяльності, який, на нашу думку, фактично й визначає, чи став конкретний суб'єкт професіоналом то го чи іншого рівня.

«Звичайна» особистість має певну структуру, для якої характерні названі вище ознаки, і здатна виконувати ту чи іншу діяльність у певних межах. Коли йдеться про особистість професіонала, то наслідком його діяльності є певні продукти, вона детермінована саме стилем діяльності конкретної особистості. Хоча в кожному конкретному випадку цілком можливі, так би мовити, творчі інновації, оскільки творча особистість і має створювати творчий продукт, але йдеться про те, що сама діяльність буде організована відповідно до стилю, якого дотримується професіонал.

Ми вважаємо, що саме такий підхід до визначення ядра в структурі особистості професіонала і дає змогу розробити ідеї проектування професіонала. У зв'язку з цим одразу зауважимо, що, по-перше, проектування певною мірою є процесом навчання та виховання, тобто ці поняття можуть бути синонімічними (про принципову відмінність скажемо нижче), і, по-друге, що впливає з тільки що сказаного, уся технологія проектування суттєво пов'язана як з віковими, так і з індивідуальними якостями, які насамперед стосуються здібностей, обдарованості, творчого потенціалу в цілому.

У чому основна ідея психологічного проектування взагалі та проектування особистості професіонала зокрема? У першому випадку, згідно з наявними уявленнями та розробками, ми можемо говорити про організацію планування та реалізацію проєктів, спрямованих на вироблення у конкретної категорії, конкретного контингенту людей певних умінь, навичок, знань, а тому і значною мірою їхньої поведінки та діяльності. А коли йдеться про психологічне проектування діяльності професіонала, то мається на увазі комплекс розробок, які охоплюють теорію, методи та методики підготовки конкретних людей до виконання конкретної діяльності на досить високому рівні, певному рівні майстерності.

У структурі індивідуального стилю професійної діяльності, як уже зазначалося, насамперед виділяють такі визначальні складові, як тип мисленнєвої діяльності, рівні мислення, суб'єктивні переваги (що надаються тим або іншим варіантам, структурам, функціям), а також можливості інтелектуальної саморегуляції. Можна говорити ширше про розумову саморегуляцію в цілому, але щодо конкретної діяльності тут можлива досить складна ієрархічна структура, що визначає вияви такої саморегуляції.

Розглянемо типи виявів творчого пошуку (комплекси творчих дій, що становлять органічну сутність як у потенційному, так і в реалізуючому планах).

Як показують дослідження (зокрема й наші), найбільш поширеним є тип, пов'язаний з пошуками

аналогій, або, як ще його можна назвати, *аналогізуючий*. Головними його ознаками є спрямованість пошуку на знаходження аналогій, схожості, яка стосується різних структур, функцій, ознак того чи іншого продукту творчої діяльності або технологій, направлених на пошук. У чому це може виявлятися конкретно? Скажімо, у діяльності художника це буде виконання малюнка з натури (копіювання) чи наслідування техніки виконання картини того чи іншого жанру за стилем якогось іншого художника. Як відомо, В.Ван-Гог виконував деякі свої роботи за аналогією з іншими картинами: «Прогулянка у тюремному дворі», японські гравюри, які він «переписував», спираючись на свою техніку, але зберігаючи композицію тощо. Так само і в діяльності конструктора-винахідника під час розв'язування нової задачі може бути використаний якийсь уже відомий механізм або його частина. Діапазон пошуку аналогій досить широкий: від повного дублювання деталей до схематичного використання або використання принципу дії (особливо наочно це простежується в біоніці).

Немає потреби дуже детально розглядати роль аналогізування у мисленнєвій діяльності людини взагалі, оскільки, як відомо, аналогії становлять основу засвоєння знань, людської поведінки: величезне значення наслідування важко було б переоцінити. Головне тут – звернути нашу увагу на органічне входження аналогізування саме в творчу діяльність, в якій воно відіграє так само провідну, а точніше, одну з провідних ролей. Хоча якоюсь мірою це видається парадоксальним, оскільки визначення творчості передбачає створення нового, оригінального, а суть аналогії полягає в повторенні, дублюванні, тиражуванні тощо. Проте вже наведені вище різновиди аналогій показують, що це далеко не так. Водночас у техніці, наприклад, та й не тільки наявні закономірності, пов'язані з уніфікацією, стандартизацією, коли є велика кількість деталей, вузлів, блоків, які є стандартними, однаковими, але якщо ми звернемось до практики будівництва або конструювання, то побачимо, якою значною буде різноманітність створюваних структур на основі таких стандартних блоків і деталей. Про це красномовно свідчать нині дуже поширені дитячі конструктори (наприклад «Лего»), які охоплюють невеликий за формальними відмінностями набір деталей, але з них виготовляються численні споруди, моделі машин, цілі комплекси тощо. Щоправда, тут ми вже підійшли до другого з основних типів розумової діяльності – комбінаторного.

Комбінаторний розум характеризується яскраво вираженим потягом до перестановок, змішувань, поєднань, збільшення та зменшення розмірів або кількості елементів, до використання в якомусь конкретному випадку складових із різних механізмів, різних споруд тощо. Типові приклади були наведені, коли ми говорили про аналогізування. З практики добре відомо, що певний ефект може бути досягнутий вже внаслідок того, що деякі частини

поміняли місцями, використали кілька частин для варіантів споруди тощо (наприклад, під час монтажу електричних схем, поєднання кінематичних деталей у процесі спорудження архітектурних ансамблів).

Треба зважати на те, що комбінування разом з аналогізуванням взагалі становлять основу діяльності людини в будь-якій сфері. Варто, скажімо, звернути увагу на літературу, будь-яку наукову або практичну діяльність – усі вони пов'язані з комбінаторикою. Кожний літературний твір – це комбінація слів, наукова діяльність має своїм продуктом комбінацію ідей, положень, формул тощо, практична діяльність так само пов'язана з певним розташуванням якихось частин, інструментів або з комбінуванням ідей з виконання дій. У зв'язку з цим зрозуміло, що на вироблення вмінь та навичок, стимулювання стратегічного й тактичного мислення засвоєння основ комбінаторики (вона буде загальною чи конкретною в кожному окремому випадку) впливатиме дуже суттєво.

Але потрібно зазначити, що найбільш творчим, найбільш оригінальним буде *реконструктивний розум*, який спрямований на принципові зміни. На відміну від пошуку аналогій, він пов'язаний саме з контрастами, зі змінами чогось на протилежне. Це розум критичний, опозиційний. Неважко дійти висновку, що з практичного погляду застосування реконструювання має супроводжуватися найбільш оригінальними змінами, трансформаціями. Щоб проілюструвати сутність цього поняття, можна навести приклади з різних сфер діяльності та з побутової практики. Скажімо, в конструюванні якась деталь, що розташована в одному з механізмів горизонтально, в новому механізмі розміщена вертикально; конструкція у формі кулі може бути застосована для повітряних польотів або для занурення у воду тощо.

Реконструктивне мислення часто спрямоване на повне відкидання якогось об'єкта, структури, функції. Іноді воно пов'язане з надто негативістським ставленням до будь-чого, може гальмувати досягнення позитивного результату надмірною критикою, самим лише відхиленням наявних варіантів, без пропозиції створення чогось нового, адекватного конкретним вимогам. Але в таких випадках фактично не можна говорити про творче функціонування розуму того чи іншого суб'єкта, оскільки в результаті такого підходу не створюється жодного нового продукту.

Порівняно з представленими вище типами мислення, реконструктивний є, мабуть, найбільш загадковим, оскільки його продукти з'являються, здавалось би, всупереч звичайній логіці, домінуючим тенденціям, які порівняно неважко пояснити аналогіями, схожістю, різновидами комбінування тощо. До того ж, як свідчать деякі дослідження, частота проявів такого мислення, порівняно з іншими, є досить великою.

Іншу групу виявів розумової творчої діяльності становлять ті, які ми раніше називали

«випадковими підстановками» і які, власне, перевертаються з класичним методом спроб та помилок, але до них не зводяться, оскільки ми ведемо мову про спонтанний вияв пошуку, що лише за конкретними задумками є цілеспрямованим, а насправді фактично пов'язаним з імпровізаційною діяльністю. Саме тому пізніше ми назвали цей підхід *синергічним*, маючи на увазі насамперед певні смислові асоціації, пов'язані з хаотичним виникненням ідей, задумів тощо. Цей метод може бути характерним для діяльності того чи іншого суб'єкта або ж використовуватися різними суб'єктами тоді, коли вони відчувають труднощі, не мають жодного уявлення про конкретні дії.

На відміну від такого стилю, таких тенденцій у діяльності, потрібно виокремити ще один тип, а саме інтуїтивний. *Інтуїтивний стиль* пов'язаний зі спонтанним розв'язуванням задачі, проблеми або якоїсь її частини, коли розв'язок виникає, як це здається не тільки сторонньому спостерігачеві, але й самому суб'єкту, який вирішує завдання, неочікувано, «невідомо як». Про це йдеться у класичних описах виявів інтуїтивного мислення.

Безперечно, інтуїтивне мислення – це саме та «терра інкогніта», яку ми лише починаємо, і поки що не дуже успішно, «заселяти» своїми розробками. Але не треба забувати, що в деяких працях зазначено, що саме вивчення інтуїтивного мислення допомагає зробити «великий стрибок» у дослідженні розумової діяльності, яка багато в чому не піддається описам за допомогою самої лише формальної логіки.

Вважаємо за потрібне звернути увагу ще на так званий *універсальний стиль* діяльності, який доцільно розуміти як приблизно однакове володіння суб'єктом різними формами мисленневих стратегій. Універсальний розум, незважаючи на його гучну назву, як нам здається, більш характерний для порівняно не дуже оригінальних розробок, тобто ним володіють швидше ерудити, ніж «оригінали». Принаймні проведені нами дослідження свідчать, що універсальний стиль розумової діяльності притаманний тим, хто приблизно однаково володіє аналогізуванням, комбінаторикою та меншою мірою реконструюванням, а також може використовувати синергічні підходи, певною мірою вирізнятися виявами інтуїції швидше як здогадки, ніж якимось оригінальним розв'язанням нових задач.

Якщо прийняти таку концепцію – гіпотезу виявів професійного мислення, то з деякою очевидністю постають ті принципові питання, які необхідно вирішувати при проектуванні особистості професіонала.

Варто підкреслити, що, згідно зі сказаним, професіонал – це той, хто володіє індивідуальним стилем діяльності (інтелектуальною, розумовою, творчою – залежно від сфери тієї чи іншої діяльності), а сам цей стиль може бути визнаний як наявний, коли для суб'єкта характерними є певна спрямованість дій, стабільність у виявленні стратегічних тенденцій на різних рівнях мислення, а водночас здатність

гнучко застосовувати ці стратегії до вирішення нових, творчих завдань.

Отже, ми підійшли до сутності нашого тлумачення творчої особистості, яке, хоча й багато в чому тісно пов'язане з іншими поглядами та гіпотезами, буде певною мірою відмінним від поки що домінуючих теорій та більшості концепцій. Вважаємо за доцільне, у зв'язку з таким тлумаченням індивідуального стилю діяльності, приступити до розгляду справжньої, реальної особистості. Перше положення, на якому ми коротко зупинимось, пов'язане з інтерпретацією особистості як носія диспозицій, що в свою чергу базуються на різноманітних асоціативних полях та масивах. Спробуємо пояснити це положення дещо детальніше.

У відповідних дослідженнях більш-менш прямо чи опосередковано вказується на особливості формування так званого психологічного простору особистості (наприклад у працях Л.І. Анциферової). Фактично цей психологічний простір охоплює цілу систему спрямувань, ціннісних орієнтацій, мотивів, умінь, навичок, знань, тобто йдеться фактично про своєрідність організації цього психологічного простору, психологічного об'єкта, або ще – запасу, своєрідного накопичення, що дає об'єктові можливості виконувати ту чи іншу роботу або навіть окремі дії, відповідно орієнтуватись у ситуаціях, набувати нових знань та вмінь, розв'язувати репродуктивні та продуктивні задачі.

Немає потреби звертатися до класичних та більш новітніх досліджень, пов'язаних з питаннями поведінки, діяльності, творчості, щоб зайвий раз підкреслити важливість обсягу, змісту, своєрідних «конфігурацій» психологічного простору (маються на увазі психологічні «геометричні» форми структурування цього простору в цілому та окремих його складових) – це потенційні можливості суб'єкта, це його готовність до виконання тих чи інших дій, до діяльності, організованої поведінки. Проте неважко помітити, що спеціальному розгляду цієї проблеми, особливо в теоретичному плані на рівні «синтетичного» аналізу, присвячено не так вже й багато праць, хоча, якщо бути точним, то тут можна назвати розробки спеціалістів-психологів, фізіологів й інших дослідників, починаючи з І.М. Сеченова, І.П. Павлова, В.М. Бехтерева та закінчуючи останніми узагальнюючими працями Б.Г. Ананьева, Б.Ф. Ломова, О.М. Леонтьєва та ін. Але в цих дослідженнях висвітлювалися різноманітні проблеми, які стосуються загальних особливостей психіки, її функціонування, закономірностей вияву тощо. Теоретичне розроблення цієї проблеми, яке, звичайно, не може бути здійснене в межах однієї статті, сподіваємося, дасть змогу показати, як дослідження фахівців можна вибудувати в більш-менш струнку схему, а тут ми обмежимось лише деякими важливими тезами.

Насамперед потрібно зазначити, що загальна конструкція психологічного простору суб'єкта зумовлюється генетичними та набутими реакціями, рефлексами, навичками, вміннями тощо. Але це

звучить дуже узагальнено, оскільки в кожному конкретному випадку ми маємо справу з дуже своєрідними поєднаннями спадкового та набутого, які розвиваються у конкретиці повсякденного життя, гри, навчання, спілкування, роздумів, праці, переживань, фантазування кожного конкретного суб'єкта. Саме в цьому й буде психологічна неповторність кожної окремої людини: в її генетичному запасі, її враженнях, образах, поняттях, які суцільним потоком проходять «крізь» психіку, залишаючи «відбитки» певної інтенсивності, а з часом формуються у надзвичайно складні багаторівневі системи елементів, що пов'язані між собою і тією чи іншою мірою впливають на подальшу поведінку та дії суб'єкта.

Ось саме ця конкретна структура психологічного простору кожного з нас становить наш потенціал, психологічний профіль, детермінує траєкторії наших вчинків, дій, поведінки в цілому. Саме з цим будуть пов'язані наші розробки, спрямовані на формування особистості, особистості професіонала, на розвиток здібностей, обдарованості.

Щоб не вдаватись до розгорнутого реєстру доказів та прикладів, зупинимось лише на двох моментах. Перший стосується дітей, яких називають вундеркіндами, другий – ролі особливого випадку в житті людини.

Проблеми розвитку дітей-вундеркіндів викликають неабияку увагу фахівців, та багато питань залишаються й досі малодослідженими. Однак, безперечно, кажучи про надзвичайні здібності дітей-вундеркіндів, ми можемо, поза всякими сумнівами, вести мову про генетичний скарб, який вони успадковують. Адже, насправді, про який досвід, які набуті знання та тим більше вміння може йтися, коли, скажімо, п'яти-шестирічний дошкільник виявляє екстраординарні математичні або музичні здібності?! Зазвичай з практики відомо, що надалі більшість вундеркіндів перетворюється у «звичайних» дітей та дорослих. Про що це свідчить? Тут є чимало моментів, але ми б хотіли підкреслити лише те, що, очевидно, їхні вроджені здібності не набувають потрібного розвитку, тобто не реалізується таке формування психологічного творчого простору, яке давало б можливість суб'єктові творити й надалі; можливо навіть, що з тих чи інших причин здійснюється якесь блокування здібностей, їх «забивання», нейтралізація (це, до речі, дуже просто, з нашого погляду, обґрунтувати хоча б теорією І.П. Павлова).

Коротко зупинимось на моменті особливих вражень, особливих випадків, які дуже сильно вплинули на дитину (саме на дитину – тут ми говоримо переважно про дошкільний та молодший шкільний вік), сприяли розвиткові у неї високого рівня зацікавленості у чомусь, надали поштовх у розвитку конкретної діяльності. Серед видатних діячів науки, техніки, мистецтва, літератури нам добре відомі такі приклади. Хоча далеко не завжди конкретно особа може пригадати, що саме на неї справило таке враження, тим більше ще в ранньому дитинстві.

У свою чергу, можна погодитися з тими психоаналітиками, які взагалі надають особливого значення саме певним випадкам, що стають доленосними у подальшому житті тієї чи іншої людини (маємо на увазі випадки у найширшому розумінні, а не лише ті, що стосуються особистого життя).

Зі сказаного випливає, що проблему проектування (загалом це не те саме, що виховання та навчання, але побудоване вже на основі нових наукових надбань) особистості, творчої особистості потрібно розв'язувати саме шляхом організації процесів цілеспрямованого впливу, котрий розуміють як формування психологічного простору, який відповідно буде вмещувати знання та вміння, що їх конкретна особистість може активно використовувати під час вирішення нових завдань. На нашу думку, важливою ознакою здійснення проектування творчих можливостей, творчого потенціалу, а не класичного навчання, є вироблення у суб'єкта навичок стратегічного та тактичного мислення у межах індивідуальних можливостей, детермінованих його конкретними психологічними характеристиками. На основі такого цілеспрямованого проектування можна готувати професіоналів, які схильні до переважного використання стратегій пошуку аналогів, комбінування, реконструювання, вибіркового пошуку тощо. Це дуже непроста проблема, і в цій статті зовсім не претендується на «остаточне розв'язання», але надзвичайна її важливість ставить нас перед необхідністю розпочати її розроблення, незважаючи на всі труднощі.

Анотації

Валентин МОЛЯКО

Творча та інтелектуальна обдарованість у структурі особистості професіонала

У статті висвітлюється проблема проектування особистості професіонала. Розглядаються типи виявів творчого пошуку. Наголошується на необхідності розроблення концепції психологічного проектування професіонала, яке має здійснюватися шляхом організації процесів цілеспрямованого впливу, вироблення у суб'єкта навичок стратегічного й тактичного мислення у межах індивідуальних можливостей, детермінованих його психологічними характеристиками.

Ключові слова: особистість професіонала, психологічне проектування, творчий пошук, мислення, психологічний простір суб'єкта.

Валентин МОЛЯКО

Творческая и интеллектуальная одарённость в структуре личности профессионала

В статье освещается проблема проектирования личности профессионала. Рассматриваются типы проявлений творческого поиска. Сделан акцент на необходимости разработки концепции психологического проектирования профессионала, которое должно осуществляться путём организации

процессов целенаправленного влияния, выработки у субъекта навыков стратегического и тактического мышления в пределах индивидуальных возможностей, детерминированных его психологическими характеристиками.

Ключевые слова: личность профессионала, психологическое проектирование, творческий поиск, мышление, психологическое пространство субъекта.

Valentyn MOLYAKO

Creative and intellectual giftedness in the structure of personality of a professional

The article illuminates the problem of projection of a professional's personality. Types of displays of creative search are examined. Emphasized the necessity of the development of a concept of a psychological projection of a professional, which should be done through the organization of processes of purposeful influence, the formation of skills of strategic and tactical thinking of an individual within the individual potential, that determined by his psychological features.

Keywords: personality of a professional, psychological projection, creative search, thinking, psychological space of an individual.

ФОТОВІКНО

